

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՆՈՅԱՆ

ԱՐԱՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ (1819-1850 ԹԹ.)

Լիբանանի Հանրապետությունն արաբական այլ երկրներից առանձնանում է իր ուրույն պետական-քաղաքական համակարգով, որը հիմնված է կրոնադավանական սկզբունքի վրա՝ երկրում առկա են մի շարք իսլամադավան և քրիստոնեական համայնքներ, որոնցից են նաև ավետարանական համայնքները: Ի տարբերություն մարոնի, հույն ուղղափառ, հույն կաթոլիկ և այլ համայնքների, արաբ ավետարանական համայնքը ձևավորվեց XIX դ. սկզբներին միայն, այն էլ շնորհիվ ամերիկյան միսիոներների¹:

Արաբ ավետարանական համայնքի պատմության պարբերացումը մի տեսակ դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Մեր կարծիքով, համայնքի պատմության մեջ հարկ է առանձնացնել երկու մեծ շրջան: Առաջին շրջանը՝ ձևավորումից մինչև Առաջին աշխարհամարտը, երբ Լիբանանը որպես պատմաաշխարագրական Սիրիայի մաս Օսմանյան կայսրության կազմում էր, իր հերթին ունեցել է երկու փուլ՝ մինչև բողոքական միլլեթի ստեղծումը 1840-ականներին և միլլեթի ստեղծումից մինչև Օսմանյան կայսրության փլուզումը:

Ամերիկացի պատմաբան Ք. Բ. Լինդներսն իր հոդվածներից մեկում համայնքի պատմության առաջին փուլի սկիզբն է համարում 1823 թ. նոյեմբերը, երբ Լիբանանում կատարվեց առաջին ավետարանական պաշտամունքը և ավարտում է 1860 թ.² դրուզ-մարոնի պատերազմով: Այդ պատերազմի զոհերին փրկելու համար Լիբանան եկան տարբեր,

¹ Լիբանանում հայ ավետարանական համայնքը ձևավորվել է Առաջին աշխարհամարտից հետո:

² Lindner C.B., "Making a way into the heart of the people": Women of the Early Protestant Church in Beirut, NEST, Theological Review, 32, 2011, pp. 71-96.

այդ թվում նաև բողոքական, եկեղեցիների միսիոներներ, ինչի արդյունքում ավարտվեց ամերիկյան միսիոներների բողոքականության «մենաշնորհը»: Նման մոտեցման դեպքում, սակայն, մի կողմից անտեսվում է ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը, սկսած 1818 թ., իսկ մյուս կողմից՝ թերագնահատվում է բողոքական միլլեթի ստեղծման կարևորությունը համայնքի կայացման ու ծավալման գործում:

XIX դ. սկզբին միսիոներական շարժումը ԱՄՆ-ում արդեն բավականին ձևավորված էր, ուներ իր գործունեության համար անհրաժեշտ լծակներն ու գլխավորվում էր այդ երկրի երկու մեծագույն բողոքական եկեղեցիների կողմից՝ երիցական (Presbyterian) ու ժողովական (Congregational): 1803 թ. Բոստոնում հրատարակվում էր «Միսիոներական բանքեր» (Missionary Herald) ամսագիրը, իսկ 1807 թ. այդտեղ գործում էր նաև միսիոներներ պատրաստելու համար հատուկ ստեղծված Անդովերի աստվածաբանական ճեմարանը, ուր ընդունում էին բարձրագույն կրթությամբ ու միսիոներական նախանձախնդրությամբ և ունակություններով օժտված երիտասարդներին: 1812 թ. ճեմարանի մի շարք հեղինակավոր դասախոսներ, առաջին հերթին վերապատվելի Հենրի Օթիս Դոայթը, նախաձեռնեցին «Միսիոներների արտասահմանյան առաքելությունների ամերիկյան խորհուրդի» (ՄԱԱՄԽ, American Board of Commissioners for Foreign Missions) ստեղծումը՝ տարբեր երկրներում ամերիկացի միսիոներների գործունեությունը կազմակերպելու և ղեկավարելու նպատակով: Երիցական ու ժողովական եկեղեցիներից բացի, այդ խորհրդի մեջ մտան մի շարք այլ բողոքական եկեղեցիների ներկայացուցիչներ՝ Դանիական բարեկարգյալները (Dutch Reformed) և այլն: Արդյունքում առաջացավ XIX դ. ամենախոշոր ավետարանական միսիոներական կազմակերպությունը, որին հովանավորում էին միլիոնավոր ամերիկացիներ՝ սկսած եկեղեցու անդամներից ու վերջացրած ԱՄՆ-ի նախագահներով: Ըստ Ս. Խալաֆի, Ամերիկայի հասարակական կարծիքը Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ մինչև Առաջին աշխարհամարտի բռնկումը ձևավորում էին հենց ՄԱԱՄԽ-ի միսիոներները³:

³ Habib Badr, Mission to "Nominal Christians": The Policy and Practice of the American Board of Commissioners for Foreign Missions and its Missionaries Concerning Eastern

XIX դ. սկզբին Մերձավոր Արևելքը գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկված էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ, ուստի պատահական չէ, որ հենց այստեղ սկիզբ առավ ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը Արևելքում: Արդեն 1818 թ. Մերձավոր Արևելք եկան ՄԱԱՄԽ-ի առաջին միսիոներները՝ Պլինի Ֆիսկը ու Լեվի Պարսոնսը, որոնց 1820-22 թթ. միացան ևս չորս միսիոներներ⁴: Այդ պահին նրանց նպատակը ոչ թե առանձին ավետարանական եկեղեցիների հիմնումն էր, այլ ավետարանական շարժման, իրենց բառերով ասած՝ «թթխմորի» ստեղծումն էր տեղի հրեաների, մուսուլմանների, բայց նաև քրիստոնյաների շրջանում: Միսիոներները հույս ունեին, որ հենց այդ կողմնակիցների շնորհիվ հնարավոր կլինի տարածել բողոքականությունը և «բարեփոխել» ավանդական համայնքները: Սակայն շատ շուտով պարզ դարձավ, որ հրեաների ու մուսուլմանների դավանափոխությունը դատապարտված է անհաջողության, և միսիոներները որոշեցին իրենց ուսմունքը տարածել քրիստոնյաների՝ նախ և առաջ մարոնիների⁵ և Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների շրջանում:

1822 թ. միսիոներներ Ի. Բրոդը և Ու. Գուդելը Բեյրութում գնեցին առաջին երկու տները, որտեղ էլ ԱՄՆ-ից բերվեց տպագրական մեքենան: 1816 թ. Մերձավոր Արևելքում սկսեց գործել Բրիտանական Աստվածաշնչային Ընկերությունը, որի օգնությամբ ամերիկացիները սկսեցին իրենց հրատարակչական գործունեությունը, իսկ 1836 թ. Աստվածաշունչը տարածաշրջանում տարածելու գործին միացավ նաև Ամերիկյան Աստվածաշնչային Ընկերությունը: Միայն 1822-31 թթ.

Churches, Which Led to the Organization of a Protestant Church in Beirut, 1819-1848, Ph.D., 1992, Princeton Theological Seminary, The Library of Near East School of Theology, pp. 21-63; Khalaf S., Cultural resistance: Global and local encounters in the Middle East, London, 2001, p. 105.

⁴ Harris P., Denominationalism and democracy, North American foreign missions, 1810-1914: theology, theory, and policy, Michigan, 2004, pp. 70-72.

⁵ Մարոնի համայնքը հիմնվել էր IV դ. սիրիացի ճգնավոր Ս. Մարոնի հետևորդների կողմից: VII դ. հալաժանքներից փրկվելու համար, մարոնիները հիմնավորվեցին Լիբանանի ու Սիրիայի լեռներում, իսկ XII դ. դաշինք կնքեցին Վատիկանի հետ, որի (ինչպես նաև Ֆրանսիայի) հովանավորության շնորհիվ դարձան Լիբանանի գերիշխող կրոնադավանական խումբը: Տե՛ս Նաջադյան Ե., Լիբանանը XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1985, էջ 25-27:

ընթացքում ավետարանական միսիոներները հրատարակեցին 350.000 հատոր գիրք հուններեն, իտալերեն ու հայատառ թուրքերեն: Նրանց ամենակարևոր ձեռնարկն Աստվածաշնչի ժամանակակից արաբերենի թարգմանությունն էր (այն մինչ այսօր արաբախոս աշխարհում մնում է ամենատարածվածը), ինչպես նաև դրա անվճար տարածումն ու մեկնաբանումը բոլոր ցանկացողների համար (հարկ է նշել, որ մինչ այդ Աստվածաշունչը հասու էր միայն կղերականներին): Բացի Աստվածաշնչից ու կրոնական այլ գրականությունից, միսիոներներն իրենց դպրոցների համար թարգմանեցին ու հրատարակեցին դասագրքեր, բժշկական ու գիտահանրամատչելի գրքույկներ, իսկ երեխաների համար՝ արևմտյան հեքիաթների ժողովածուներ⁶:

Միսիոներներն իրենց դասերն ու կրոնական հավաքույթներն անցկացնում էին իրենց սեփական կամ վարձած տներում, իսկ բժշկական ծառայությունները սկզբնական շրջանում մատուցում էին հիվանդներին այցելելով: Միսիոներների գործունեության արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված էր նրանով, որ նրանք պարտադիր կերպով սովորում էին տեղի ժողովուրդների լեզուները՝ արաբերեն, թուրքերեն, հայերեն և այլն:

Երբ Լ. Պարսոնսը ու Պ. Ֆիսկը նոր եկան Արևելք, ՄԱԱԱԽ-ի բյուջեն կազմում էր ընդամենը 10.000 դոլար, դարակեսին այն կազմում արդեն շուրջ 250.000 դոլար, իսկ աշխատողների քանակը կրկնապատվել էր⁷: Չնայած նման մեծ ֆինանսական ներդրումներին, միսիոներների աշխատանքն ընթանում էր դժվարությամբ, քանի որ թե՛ տեղի ավանդական եկեղեցիները և թե՛ բնակչության մեծամասնությունը նրանց գործունեությունը դիտում էին որպես հոգեորսություն: Առաջին միսիոներներից Պ. Ֆիսկը մի քանի տարվա ընթացքում բանտարկվեց Պաղեստինի իշխանությունների կողմից, ենթարկվեց կողոպուտի ու ծեծի և մահացավ ստացած վերքերից

⁶ Habib Badr, նշվ. աշխ., էջ 88-116: Cagri Erhan, Ottoman official attitudes towards American missionaries, <http://www.tallarmeniantale.com/missionary-ottoman-attitudes.htm>

⁷ Kennedy J., American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967, Williamsburg, 2008, p. 23.

<https://digitalarchive.wm.edu/bitstream/handle/10288/590/AmericanMissionariesinTurkeyNorthernSyriaandtheDevelopmentofCentralTurkeyandAleppoColleges.pdf?sequence=4>

երեսուներեք տարեկան հասակում: Նույն ձևով վաղաժամ մահացան Օսմանյան կայսրությունում գործունեություն ծավալող բոլոր ամերիկյան միսիոներների մոտ մեկ երրորդը⁸:

Նման պայմաններում միսիոներների քարոզչությունը Լիբանանում շոշափելի արդյունք չէր բերում: Ձգտելով խուսափել հոգեորսության մեղադրանքներից, բողոքականները հետևեցին կաթոլիկ միսիոներների օրինակին և որդեգրեցին «ավետարանչություն՝ կրթության միջոցով» գործելակերպը: 1824 թ. հուլիսին Բեյրութում բացվեց ՄԱԱԱԽ-ի առաջին դպրոցը, իսկ արդեն 1846 թ. ՄԱԱԱԽ-ը «կարող էր պարծենալ իր 30 դպրոցներով Օսմանյան Սիրիայում, որոնցում սովորում էր 900 ուսանող, սակայն նրանցից միայն 75 դավանափոխ էին, և չկար ոչ մի տեղացի հովիվ»⁹:

Այնուամենայնիվ, աստիճանաբար, իրենց բոլոր գործունեության շնորհիվ, ՄԱԱԱԽ-ի միսիոներները կարողացան ստեղծել ավետարանական մի «շրջանակ» (circle), որում սկսած 1823 թ. ամերիկյան երիցական եկեղեցու կարգով կազմակերպվում էին կիրականօրյա պաշտամունքներ, այն էլ միայն անգլերենով: Այդ շրջանակի մեջ էին մտնում արևմտյան միսիոներները, դիվանագետները ու գործարարները, ինչպես նաև տեղացի տարբեր ազգությունների, կրոնադավանական խմբերի ու հասարակական խավերի ներկայացուցիչները:

ՄԱԱԱԽ-ի աշխատանքը համակարգվում էր այսպես կոչված կայանների (station կամ mission) միջոցով, որոնք հիմնվեցին Բեյրութում (1822 թ.), Կոստանդնուպոլսում (1831 թ.), Երուսաղեմում (1833 թ.), Իզմիրում (1834 թ.), Տրիպոլիում (1848 թ.) և Սայդայում (1851 թ.): Գործում էին նաև 63 դաշտային ու բազմաթիվ ենթակայաններ Ջահլեում, Սուկ-Ալ-Ղարբում, Համայում, Դեյր-Ալ-Զորում, Լաթակիայում և այլուր: Բեյրութի կայանը դարձավ կարևորագույնն արաբների

⁸ Նույն տեղում, էջ 3, 21:

⁹ Lindner C., "In this religion I will live, and in this religion I will die", էջ 10: http://www.academia.edu/489736/_In_this_religion_I_will_live_and_in_this_religion_I_will_die_Performativity_and_the_Protestant_Identity_in_Late-Ottoman_Syria

շրջանում գործելու համար, իսկ Ստամբուլի կայանը՝ հայերի շրջանում¹⁰:

Տեղի ավանդական եկեղեցիները խիստ վրդովմունքով էին հետևում միսիոներների գործունեության աշխուժացմանը, և արդեն 1823 թ. մարտի պատրիարք Յ. Հոբայը նզովքի ենթարկեց ու վտարեց ավետարանականներին եկեղեցուց, ինչպես նաև անիծեց նրանց Աստվածաշնչի թարգմանությունը ու նրանց բոլոր տեղացի օգնականներին: Քրիստոնյաների համար նզովքը նշանակում էր հայտնվել համապատասխան միլլեթներից դուրս և զրկվել ամուսնանալու, երեխաներին կնքելու, հանգուցյալներին թաղելու, ինչպես նաև տուն վարձելու, շուկայում գործելու ու օրենքի պաշտպանությանը դիմելու իրավունքներից: Ավետարանականների վիճակն ավելի վատթարացավ 1830 թ., երբ կնքվեց ԱՄՆ - Օսմանյան կայսրություն առևտրական պայմանագիրը, ինչի հետևանքով ամերիկացիները զրկվեցին անգլիական դեսպանատան պաշտպանությունից՝ այդ տարիներին ԱՄՆ-ի քաղաքական ու տնտեսական դերն ու ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքում անհամեմատելի էին Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության հետ:

Լիբանանի միակ էթնոգավանական համայնքը, որը գրկաբաց ընդունեց միսիոներներին, դա Լեռնային Լիբանանի շուրջ 120 գյուղերում բնակվող դրուզներն էին¹¹: Դա նախ և առաջ բացատրվում էր նրանով, որ ամերիկյան միսիոներները ու դրուզներն ունեին ընդհանուր հակառակորդ՝ մարոնիներին, որոնց պատրիարքն ու ամիրաները չէին ցանկանում զիջել դրուզներին իրենց իշխող դիրքերը Լեռնային Լիբանանում: Օգտվելով դրանից միսիոներները սկսեցին քարոզել ու դպրոցներ հիմնել դրուզների գյուղերում, բայց որոշ ժամանակ անց (1840-ականներին) հասկացան, որ դրուզներին հետաքրքրում էին ոչ թե բողոքականությունը, այլ միսիոներների նյութական օգնությունը, ռազմական ծառայությունից ազատվելն ու

¹⁰ Evangelism and the Syria-Lebanon mission: correspondence of the Board of Foreign Missions, 1869-1910, <http://gdc.gale.com/archivesunbound/archives-unbound-evangelism-and-the-syria-lebanon-mission/>

¹¹ Ֆաթիմյան եգիպտոսում XI դ. իսմաիլականությունից առանձնացած այս կրոնական ուղղությունը ստացել է իր անվանումը ուսմունքի առաջին քարոզիչներից մեկի՝ Ալ-Դարազիի անունից: Մանրամասն տե՛ս Betts R., The Druze, Yale, 1988.

Բարձր դրան պաշտպանողական նամակները, որոնք կարող էին ստանալ արևմտյան գործիչների օգնականները: Միսիոներներից մեկը՝ Ա. Լ. Տիբավը գրում էր, որ «դրուզները խաբեբա ու կռվարար են, որոնք պայմանների փոփոխման դեպքում կարող են ներկայանալ որպես մուսուլմաններ, իսկ հետո նույն պատրաստակամությամբ՝ ավետարանականներ»: Դրուզները դարերով հետևում էին իրենց հիմնադիրներից մեկի սկզբունքին՝ առերես ընդունել իշխողի կրոնը, բայց հավատարիմ մնալ ներքուստ դրուզականությանը¹²:

1830 թ., Բեյրութում, ՄԱԱԱԽ-ը հիմնեց աղջիկների համար առաջին դպրոցը Օսմանյան կայսրության տարածքում, որի տնօրեն էր ամենահայտնի միսիոներուհի Սառա Սմիթը: Այդ դպրոցի օրինակով 1830-ականներին երկրի տարբեր շրջաններում հիմնվեցին այլ նմանատիպ դպրոցներ: Մեծ հետք թողեց 1847-54 թթ. Դե Ֆորեստ ամուսինների տանը գործող գիշերօթիկ դպրոցը: Այստեղ աշակերտների թիվը մեծ էր՝ 1850 թ. սովորում էր 17 աղջիկ, սակայն հետագայում՝ դառնալով ուսուցիչ ու ավետարանիչ, նրանք մեծ ազդեցություն ձեռք բերեցին արաբ կանանց շրջանում: 1876 թ. ավետարանական դպրոցների շրջանավարտ աղջիկների թիվը հասել էր 819-ի, իսկ Մեծ Սիրիայի (ներառյալ Լիբանան) բոլոր ավետարանական համայնքներում կանանց թիվը շուրջ 1300 էր¹³:

Միսիոներների դպրոցներում դասավանդում էին անգլերեն ու արաբերեն լեզուներ, մաթեմատիկա, պատմություն, աշխարհագրություն, քիմիա, գրականություն և այլ առարկաներ, ինչպես նաև սովորեցնում տարբեր արհեստներ՝ խոհարարություն, կար ու ձև, ատաղձագործություն, երկաթագործություն, կոշակակարություն, և այլն: Դպրոցներում օգտագործվում էին դասագրքեր, որոնք միսիոներները գրել էին անձամբ, կամ բերել էին ԱՄՆ-ից, իսկ թարգմանությունը կատարել էին տեղի ավետարանական համայնքի անդամները: Միսիոներների

¹² Nisan M., Minorities in the Middle East: A History of Struggle and Self-Expression, McFarland & Co, USA, 2002, p. 99.

¹³ Jessup H., Fifty-Three Years in Syria, vol. 2, Lebanon, 2002, p. 814; Lindner C., նշվ. աշխ., էջ 54, 87-90, 150, 170, 181-2, 222, 228, 247: Educational foundation stones - Dr. H.A. De Forest, <http://www.arabicbible.com/for-christians/the-bible/148-fifty-three-years-in-syria/1451-educational-foundation-stones.html?start=1>

վկայությամբ, այդ դպրոցներն իրենց կրթական որակով չէին զիջում ԱՄՆ-ում գործող նմանատիպ դպրոցներին:

Խոսելով ավետարանական շրջանակում ընդգրկված արաբ կանանց մասին, հարկ է նշել, որ մարոնի պատրիարքի վերոհիշյալ նզովքը մի տեսակ շրջանցեց նրանց, քանի որ տեղացիները կանանց չէին ընկալում որպես կրոնական գործիչների: Օգտվելով դրանից, ամերիկուսիներն ազատ շփվում էին լիբանանցի կանանց հետ, պատմում նրանց ու նրանց երեխաներին ավետարանական հավատքի մասին: Միսիոներուհիներից շատերն իրենց տուն էին վերցնում տեղացի աղջիկներին, խնամում և սովորեցնում նրանց կատարել տարբեր աշխատանքներ (ծեռագործություն, կար և այլն), հետևել անձնական հիգիենայի նորմերին, ինչպես նաև ֆինանսապես օժանդակում էին նրանց ամուսնությանը: Հարկ է նշել, որ միսիոներ կանանց տներում սովորաբար ապրում էին խնամակալած երեխաներ, ծերեր, ծառաներ ու իրենց դպրոցների աշակերտները: Տեղացի կանանց համար հատկապես կարևոր էր միսիոներուհիների օգնությունը ծննդաբերության և հիվանդ երեխաների բուժելու ընթացքում: Բժիշկ միսիոներներից մեկի կնոջ՝ Ռեբեկա Հեբարդի վկայությամբ, իր «ձեռքերը ու տունը միշտ զբաղված էին հիվանդներով»: ¹⁴

Գիտակցելով միսիոներ կանանց կարևոր դերն ավետարանական շարժման ընդլայնելու գործում, ՄԱԱՄԽ-ը փոփոխության ենթարկեց իր գործելակերպը: Արևելքում իր գործունեության առաջին տարիներին նա ուղարկում էր միայն տղամարդ միսիոներների կանանց, զգուշացնելով, որ նրանց առաջին և միակ պարտականություն է ամուսիններին խնամելը: Հետագայում, սակայն, ՄԱԱՄԽ-ը սկսեց ուղարկել նաև մեծ թվով միսիոներուհիներ, և արդեն 1870 թ. կանայք կազմում էին ավետարանական շրջանակի մոտ 60% ¹⁵:

¹⁴ Lindner C., "Making a way into the heart of the people": Women of the Early Protestant Church in Beirut, NEST, Theological Review, 2011, 32, pp. 90-91.

¹⁵ Gülbadi Alan, Gökhan Bolat, The American Board And The Ottoman Women's Education, History Studies, International Journal of History, Relationships of the USA and the Great Middle East, Special Issue 2011, pp. 106-117, <http://www.historystudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=368>

Ավետարանական կանանց կազմը միատարր չէր, նրանց մեջ կարելի է առանձնացնել հյուպատոսների կանանց ու ամերիկացի միսիոներուհիներին, տեղացի վարձատրվող պաշտոնյաներին (ուսուցիչներ, թարգմանիչներ ու կայանների աշխատողներ), վերջապես՝ շարքային տեղացի անդամներին: Միսիոներուհիները տեղացիներին մի նոր տեսակի կնոջ պատկեր ներկայացրին: Նրանք լավ կրթված էին (միսիոներուհիների թվում կային բանաստեղծուհիներ), նրանք ազատ շփվում ու կապեր էին հաստատում իրենց ընտանիքից դուրս, նրանց համար կյանքի իմաստը չէր սահմանափակվում ամուսնու ու երեխաների խնամքով¹⁶: Խոսելով ավետարանական համայնքի կայացման գործում միսիոներ կանանց դերի մասին, այդ հարցի ուսումնասիրողներից մեկի՝ Ժ. Ս. Մակդիսի խոստովանությամբ «առանց նրանց տղամարդ միսիոներները ոչ մի արդյունքի չէին հասնի:»¹⁷

Ավետարանական շարժման հետզհետե ընդլայնումը, նորանոր դպրոցների ստեղծումն ու հսկայական քանակությամբ գրականության տարածումն Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում էլ ավելի ուժեղացրեց պայքարը նրանց դեմ, որը գլխավորում էին ավանդական քրիստոնեական եկեղեցիները: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից, ՄԱԱՄԻ-ի քարտուղար Ռ. Անդերսոնը 1843-44 թթ. Մերձավոր Արևելք իր կատարած այցի ժամանակ, ստիպված էր ընդունել, որ անհույս է «բարեփոխել» ավանդական եկեղեցիները, ուստի կարգադրեց միսիոներներին ամենուրեք հիմնել ավետարանական եկեղեցիներ¹⁸:

Արդեն 1846 թ. միսիոներների հիմնած շրջանակի անգլախոս եկեղեցու հիման վրա բացվեց արաբախոս «Բեյրութի ազգային ավետարանական եկեղեցին» (այն այսօր էլ Սիրիայի ու Լիբանանի ամենանշանավոր ավետարանական եկեղեցին է): «Ազգային» բառը նշանակում էր, որ եկեղեցին արաբական է, այլ ոչ թե ամերիկյան, և որ ամերիկյան միսիոներներն այլևս չպետք է թելադրեին իրենց կամքը:

¹⁶ Ավելին, նրանք անընդունելի էին համարում տեղացիների համար սովորական և քնական դիտվող այնպիսի երևույթները, ինչպես, օրինակ, հարեմների կանանց դաջվածքները, երեխաներին տարին մեկ անգամ լողացնելը, և այլն:

¹⁷ Lindner C., "Making a way into the heart of the people": Women of the Early Protestant Church in Beirut, NEST, Theological Review, 32, 2011, p. 96.

¹⁸ Kennedy J., նշվ. աշխ., էջ 20:

իրականությունը սակայն այլ էր: Լիբանանցիները ցանկանում էին, որ եկեղեցու հովիվը լինի ամենանշանավոր արաբ ավետարանական գործիչ Բուտրոս Ալ-Բուստանին¹⁹, բայց ամերիկացիները նշանակեցին Է. Սմիթին: Միայն 1870 թ. նրանք համաձայնվեցին, որպեսզի լիբանանցին առաջնորդի այդ եկեղեցին և վերապատվելի Յուսուֆ Բադրը դարձավ Բեյրութի ազգային ավետարանական եկեղեցու հովիվը: Բուտրոս Ալ Բուստանին նաև պատրաստել էր այդ եկեղեցու սահմանադրության նախագիծը, որում պահպանել էր մարոնի եկեղեցու որոշ դրույթները, բայց միսիոներները մերժեցին այն, համաձայնվելով միայն, որ պաշտամունքը մատուցվի արաբերեն լեզվով²⁰:

XIX դ. կեսերին ավետարանական շարժումն այնքան էր ընդլայնվել, որ միշտ չէ, որ վերահսկվում էր միսիոներների կողմից: Այդ է վկայում նրանց շրջանակից դուրս ինքնաբուխ առաջացած մի շարք ավետարանական համայնքների փաստը: Այսպես, 1844 թ. Հասբայա քաղաքում հույն ուղղափառ եկեղեցու մի քանի տասնյակ անդամներ առանձնացան ու փետրվարի 26-ին իրենց խումբը հայտարարեցին որպես ավետարանական եկեղեցի: Այն, փաստորեն, դարձավ բնիկ լիբանանցիների կողմից հիմնած առաջին ավետարանական համայնքը: Բայց քանի որ Լիբանանում այդ ժամանակ ավետարանական եկեղեցու կանոնավոր կարգի մասին պատկերացում ունեին միայն միսիոներները, նորահայտ ավետարանականները խնդրեցին իրենց ընդունել ՄԱԱՄԻ-ի շրջանակի մեջ: Ամերիկացիները չհամաձայնվեցին, հիմնավորելով դա ավետարանական հավատքի մասին նրանց թերի գիտելիքներով: Արդյունքում, Հասբայաիի ավետարանականները հույն ուղղափառ եկեղեցուց դուրս մնացին, միևնույն ժամանակ չստացան ավետարանական եկեղեցու լիարժեք անդամի կարգավիճակը: Միայն

¹⁹ Բուտրոս Ալ-Բուստանի արաբական վերածննդի՝ «Նահդայի» ամենակառուցողուն ղեմքերից մեկն է: Նրա մասին տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, Երևան, 2004, հ. 2, էջ 345-346:

²⁰ Badr H., նշվ. աշխ., էջ 269-303:

տարիներ անց Հասքայահի դավանափոխները կարողացան մերվել ավետարանական համայնքի հետ²¹:

Ավետարանականների դեմ ծավալված պայքարը տալիս էր իր արդյունքը: Մասնավորապես, 1840-ին միսիոներները կորցրեցին մի շարք դպրոցներ Լեռնային Լիբանանում, որոնք մարոնիները այրեցին դրուզների տների հետ միասին: Արդյունքում 1850 թ. միսիոներները Օսմանյան կայսրության տարածքում ունեին ընդամենը 7 եկեղեցի ու 7 դպրոց, այն ժամանակ, որ 1827 թ. դպրոցների թիվը հասնում էր 13-ի²²: Էլ ավելի ծանր հալածանքների ենթարկվեցին թուրքաբնակ հայ ավետարանականները, որոնք ամենամեծ ավետարանական համայնքն էին կազմում Մերձավոր Արևելքում: Հայոց պատրիարք Մատթեոս Չուհաջյանի 1846 թ. նզովքի հետևանքով միայն Ստամբուլի հայ ավետարանական համայնքի թիվը 8000-ից նվազեց մինչև 800²³: Օսմանյան իշխանությունները հյուպատոս Դ. Պորտերից պահանջեցին, որպեսզի միսիոներները հեռանան երկրից, բայց վերջինը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի օրենսդրությունը թույլ չի տալիս ո՛չ սատարել, ո՛չ էլ խոչնդոտել կրոնական գործունեությանը²⁴: Այդպիսի պայմաններում ավետարանական համայնքի հովանավորները՝ որոշակի քաղաքական և տնտեսական նպատակներ հետապնդող Մեծ Բրիտանիան, Պրուսիան և ԱՄՆ դիմեցին վճռական քայլերի²⁵: 1847 թ. նոյեմբերի 15-ին այդ երկրների դեսպանների պահանջով «Բարձրագույն Դուռը օսմանյան հպատակ բոլոր բողոքականներին ճանաչեց որպես ուրույն համայնք ... 1850 թ. նոյեմբերի 14-ին «բողոքական դարձածներին» իրավունք տրվեց համայնքային գործերը վարելու համար ընտրել «ազգապետ», որը հաշվետու էր ոստիկանապետին»²⁶: Դրանով իսկ բողոքական միլլեթը համալրեց արդեն գոյություն ունեցող հունական, հայկական, հրեական և

²¹ Lindner C., "In this religion I will live, and in this religion I will die": Performativity and the protestant identity in late Ottoman Syria.

²² Cargin Erhan, նշվ. աշխ.:

²³ Քատունի Ե., Լուսաշափիղ, Բեյրութ, 1947, էջ 44:

²⁴ Cargin Erhan, նշվ. աշխ.:

²⁵ Այդ մասին մանրամասնորեն տե՛ս Թովուզյան Հ., Սիրիայի ու Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986, էջ 75-79:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 78:

կաթոլիկ միլլերների շարքը²⁷: Այդուհետ կղերականները կարող էին խոչընդոտներ ստեղծել ավետարանականների առջև միայն իրենց սեփական հեղինակությամբ, այլ ոչ թե օրենքի ուժով:

Բողոքական միլլերի ստեղծումից հետո Լիբանանի շրջաններում շուտով ձևավորվեցին մի շարք նոր ավետարանական տեղական համայնքներ՝ 1851 թ. Հասբայահում, 1852 թ.՝ Սայրայում, ապա նաև՝ Տրիպոլիում, Ջահլեյում և Լեռնային Լիբանանի գյուղերում:

Այսպիսին էր ընդհանուր գծերով Լիբանանի ավետարանական համայնքի ստեղծման պատմությունը: Հետագա տասնամյակների ընթացքում այն դարձավ երկրի հարգված համայնքներից մեկը՝ նախ և առաջ կրթամշակութային զարգացման գործում իր մեծ ավանդի շնորհիվ: Սկսվում էր Լիբանանի ավետարանական եկեղեցու պատմության նոր շրջանը՝ ավետարանական միլլերի գոյության պայմաններում:

RUBEN SANOYAN

THE FORMATION OF ARAB EVANGELICAL COMMUNITY IN LEBANON (1819-1850)

Trying to spread their faith among local population, American protestant missionaries began in 1818 their activity in Lebanon. They founded their first English-speaking church in Beirut in 1823 and the Arabic-speaking one in 1846. Despite the resistance of local clergy, the evangelical churches were formed also in Tripoli, Saida, Zahle, Suk-al-Garbe and some other places, where missionaries developed their intensive educational, publishing, ecclesiastical, benevolent, and other activities. Finally, under the pressure of some western powers, the Ottoman government created "Protestant millet" in 1848-50.

²⁷ Միլլերի մասին տե՛ս Թովուդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 78-79: Խառատյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), Երևան, 2007, էջ 125-60: Նույնի, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XVIII դարի սկիզբ-1923 թ.), [http://hpi.asj-oa.am/2687/1/2009-2-3\(23\).pdf](http://hpi.asj-oa.am/2687/1/2009-2-3(23).pdf); Орешкова С., Османская империя: проблемы межконфессиональных отношений, Восток, 2008, 6, нояб.-дек., с. 33-44.